

Put en pomp op de Markt

De materiële gegevens

Hans Janssen

Bij de discussie over de nieuwe inrichting en bestrating van de Markt lijkt de historische inrichting van het plein, zoals die eeuwen heeft bestaan nauwelijks een rol te spelen.

Voor de redactie van dit tijdschrift is dit een reden om de nu beschikbare informatie samen te vatten.

Aart Vos benadrukt in zijn bijdrage het belang van een goede watervoorziening in het hart van de stad. Put en pomp stonden onder voortdurende controle van de stedelijke overheid. Theo Hoogbergen kijkt vooruit en heeft zo zijn ideeën over monumenten.

In dit artikel besteden we aandacht aan de middeleeuwse put op de Markt en de stadspompen, die vanaf de 17e eeuw de put hebben opgevolgd.



Put en puthuis tijdens de opgraving in 1977 (Foto: BAM)

Voor het puthuis in de 16e eeuw zie het op de achterzijde van dit tijdschrift afgebeelde schilderij van de Lakenmarkt.

Archeologisch onderzoek van de Markt

In 1977 is op de Markt het eerste echte archeologische onderzoek in de binnenstad van 's-Hertogenbosch uitgevoerd. Dit eerste onderzoek was meteen raak, omdat het grondpakket onder de bestrating een tijdscapsule bleek te zijn, waarin alle archeologische informatie over de oorsprong, het ontstaan en de eerste eeuwen van het bestaan van de stad ligt opgesloten. Daarom heeft de ondergrond van de Markt inmiddels een beschermde status gekregen als een Gemeentelijk Archeologisch Monument. Er zijn maar weinig steden in Nederland die hun wieg met de bijbehorende babyspulletjes zo volledig en relatief weinig geschonden voor latere archeologen en de in hun onderzoeksresultaten geïnteresseerde stadsbewoners hebben bewaard.

Tot de belangrijkste afzonderlijke constructies op de Markt behoort de stadswaterput, waarvan het bestaan onder andere bekend was uit de geschreven bronnen en een anoniem schilderij van de Markt als Lakenmarkt uit-

circa 1530 (thans in het Noordbrabants Museum; zie afbeelding op de achterzijde van dit tijdschrift). De proefsleuf van het onderzoek in 1977 was zo geprojecteerd, dat de waterput door de proefsleuf zou worden aangesneden. Aldus geschiedde. De put werd door de proefsleuf in het hart geraakt en geheel vrijgelegd.

De waterput en pomp. Datering en constructie

De put bleek rond te zijn met een buitendiameter van 4 m. De wand van de put bestond uit twee gedeelten: een natuurstenen binnenring en een bakstenen mantel. De gemetselde put is bijna 4 meter diep en reikt tot diep in het grondwater. Onder de gemetselde put bevindt zich nog een houten put om inspoeling van zand en verstopping van de put te voorkomen. Om de ronde put werden grote gedeelten aangetroffen van een bakstenen zeskantig fundament, dat diende als fundament van een zeshoekig puthuis met een buitendiameter van 5,84 m ter hoogte van het fundament (5,38 m vermoedelijk opgaand werk).

De fundering van het puthuis was iets later aangelegd dan de primaire putconstructie. Op basis van de formaten van de gebruikte baksteen en het archeologische materiaal in de fundamentsleuven kunnen we de aanleg van de oorspronkelijke put dateren in de eerste helft van de 15e eeuw, de bouw van het puthuis in de tweede helft van de 15e eeuw, mogelijk zelfs nog in het begin van de 16e eeuw. De aanleg van zowel put als puthuis vond plaats toen de Markt al een eeuw zijn huidige vorm had bereikt en met natuurstenen keien was bestraat.

Het archeologisch onderzoek heeft ook aangetoond, dat in een later stadium het puthuis is afgebroken en op de fundamente van de oorspronkelijke put een nieuw bakstenen gewelf is gemetseld, waarop in de 17e eeuw een pomp is geplaatst, die in de 18e eeuw weer is vernieuwd. Van de latere fases van de verschillende pompen zijn tijdens de opgraving gedeelten aangetroffen.

Op basis van de geschreven bronnen kunnen we aan sommige van de elkaar opvolgende bouwfasen van put en pomp exacte jaartallen verbinden. Zo weten we uit de stadsrekeningen, dat het zeshoekige puthuis is hersteld, misschien zelfs gebouwd in 1522, toen een grote partij Naamse steen aan het puthuis werd verwerkt en dit met leien werd gedekt. Bij die gelegenheid werden ook de dra-

kenkoppen aan de loden pijpen, die het water in de bakken spuwden, ontstopt. Vervolgens werd het stadswapen met de in goudverf geschilderde dubbele adelaar op het dak aangebracht. Het voeren van dit keizerlijke Habsburgse wapen was een privilege, dat volgens de stadssecretaris Peter van Os door keizer Maximiliaan aan het stadsbestuur verleend was ter gelegenheid van Maximiliaans bezoek aan de stad in 1508. In 1632 werd de put vervangen door een pomp (zie afbeelding op voorzijde), die in 1761 op haar beurt weer werd vervangen door een nieuwe, fraai bewerkte hardstenen pomp, omgeven door vier kleinere hardstenen pilaren waarop een sierwerk van ijzerwerk boven de pomp steunde. De ontwerptekeningen van deze pomp zijn in de archieven bewaard gebleven (zie afb.). In 1871 tenslotte is de pomp afgebroken.

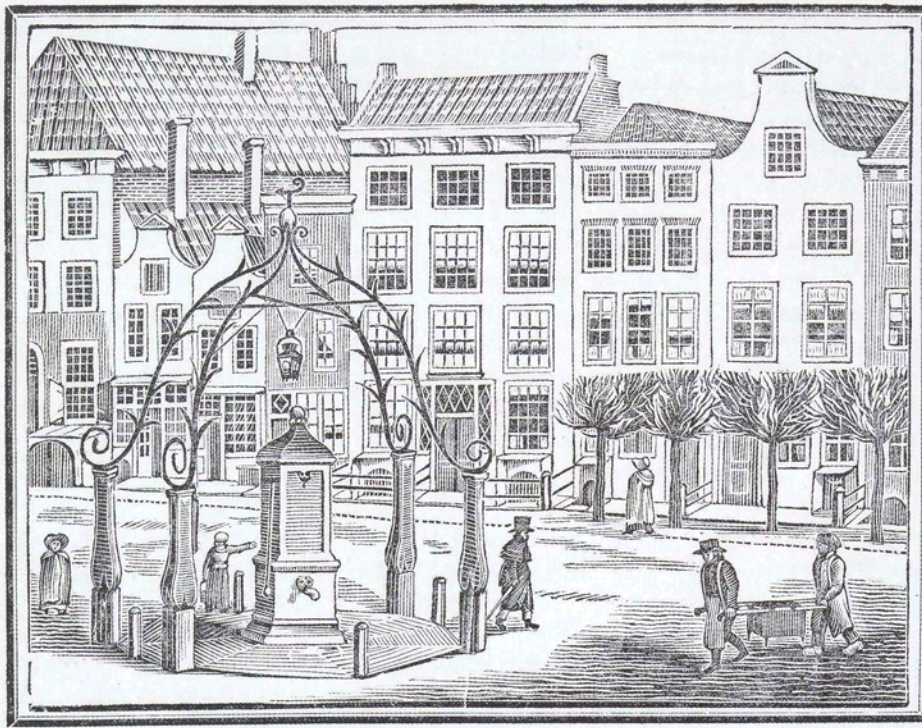
Functie

De constructie van de stadswaterput en ook van de latere stadspompen kan worden opgevat als een garantie van de stedelijke overheid aan haar burgers dat elke ingezetene altijd over schoon water kon beschikken. Natuurlijk had dit de praktische en functionele motivatie om ziektes en epidemieën tegen te gaan, maar het was ook een prestige-project, een middel tot representatie van het stadsbestuur en het tonen van de stedelijke macht. Daarom werd de put uitgerust met een duidelijk zichtbaar, afsluitbaar puthuis met een representatief uiterlijk en voorzien van het stedelijke wapen. Ook de latere, in 1761 opgerichte pomp had een veel representatiever uiterlijk dan voor de functie noodzakelijk was.

De vanaf 1530 steeds herhaalde straffe verbodsbepalingen tegen bekladding en het dumpen van viezigheid van allerlei soort, waren er dan ook niet alleen op gericht om de leverantie van schoon drinkwater te garanderen, maar vooral ook om te voorkomen dat het pronkende psychologisch effect van put en pomp als prestigeobject werd bedorven. In de Noordelijke Nederlanden zijn stedelijke, 17e-, 18e- en 19e-eeuwse waterpompen geen ongewoon verschijnsel. Hun voorgangers, de middeleeuwse stedelijke waterputten, al of niet voorzien van puthuis, zijn echter uiterst zeldzaam. Het enige in Nederland nu nog bestaande exemplaar, daterend uit 1541 (met een achthoekig natuurstenen puthuis uit 1551) is bewaard gebleven in Veere aan de zuidzijde van de Grote Kerk. Het water uit deze put met een inhoud van 2000 hectoliter werd via een ondergrondse leiding aangevoerd vanaf het dak van de kerk '...tot dienste en gerief van de burgerije...'. Een ander voorbeeld, dat we in Nederland uit opgravingen kennen, is de 15e-eeuwse stadswaterput op de Hof in Amersfoort, waarschijnlijk eveneens voorzien van een overkapping, maar iets bescheidener uitgevoerd dan de puthuizen uit 's-Hertogenbosch en Veere. De relatieve zeldzaamheid van laat-middeleeuwse puthuizen in Nederland is opmerkelijk, omdat deze stedelijke waterputten uit de 13e-15e

Puthuis Veere vóór de restauratie (Uit: F.A.J. Vermeulen, 'Handboek tot de Geschiedenis der Nederlandsche Bouwkunst', 's-Gravenhage 1931, plaat 394)





Nieuwjaarswens van de Lantaarnopstellers, 1854. Hierop is nog de pomp van 1761 te zien. (Stadsarchief, Historisch-topografische Atlas)

Ontwerptekening van de palen die rond de pomp stonden (Stadsarchief, Archief Negen Blokken nr. 22, notulen Blok van de Markt 20 augustus 1761).



eeuw in Duitsland een algemeen verschijnsel zijn. In vele Duitse stadjes zijn ze nu nog altijd in een laat-gotische uitmonstering te bewonderen, meestal op het centrale marktplein, voor het raadhuis.

Historisch belang van put en pomp

Uit het overzicht van de thans beschikbare informatie blijkt, dat de middeleeuwse stadswaterput op de Markt een voor Nederland betrekkelijk uniek element is. Dit geldt in mindere mate voor de pomp, aangelegd in 1761. Voor beide geldt echter dat de documentatie zo ongewoon compleet is, dat de objecten reconstrueerbaar zijn. De waterput is in de ondergrond nog compleet aanwezig, terwijl van het fundament van het puthuis zoveel is teruggevonden, dat de complete maatvoering bekend is. De opbouw van de put is dankzij een aantal afbeeldingen, waarvan het 16e-eeuwse schilderij van de Lakenmarkt het bekendste is, geheel reconstrueerbaar. Alleen voor de hoogte van de opbouw zijn een aantal aannames noodzakelijk. De huidige, in 1979 opgerichte versie van het puthuis is geen poging tot reconstructie, maar een stedenbouwkundige markering, die ook niet de pretentie of bedoeling had tot reconstructie. Als het als zodanig geïnterpreteerd wordt, doet men het oorspronkelijke laat-gotische 16e-eeuwse puthuis onrecht.

De pomp uit 1761 is reconstrueerbaar, omdat in de archieven de bouwtekeningen met de maatvoering en gegevens over de materiaalkeuze bewaard zijn.

Afbeeldingen tonen aan dat de pomp ook zo uitgevoerd is als hij ontworpen is. Van deze pomp met zijn bekronende sierhekwerk, steunend op vier kleinere pilaren, zijn bij de opgravingen zoveel fragmenten teruggevonden, dat de ruimtelijke locatie vaststaat. Van één van de kleinere pilaren is een gedeelte jarenlang voor de ingang van het oude gebouw van v&d aan de Schapenmarkt opgesteld geweest.

Literatuur en Bronnen

Voor archeologische gegevens over put en pomp op de Markt zie H.L. Janssen, 'Markt', in: H.L. Janssen, ed., *Van Bos tot Stad. Opgravingen in 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1983) 53-63, vooral 60-61 met ook verdere verwijzingen naar archiefbronnen. De gedetailleerde besluitvorming, voorschriften en bouwtekeningen voor de pomp zijn bewaard in het Stadsarchief, Archief Godshuizen, Archief Blok van de Markt en Tolbrug, inv.nr. 22 (resoluties), p. 219-239 en idem inv.nr. 12 (rekeningen), fol. 2-3 vso, 22-24. Voor de stadswaterput in Amersfoort: F. Snieder, 'De Hof door de eeuwen heen', in: M. Krauwer en F. Snieder, eds., *Nering en vermaak. De opgraving van een veertiende-eeuwse markt in Amersfoort*, (Utrecht 1994), 33-48, vooral 39-44. Voor middeleeuwse waterputten in Duitse steden: K. Grewe, 'Wasserversorgung und -Entsorgung im Mittelalter. Ein technikgeschichtliche Überblick', in: *Die Wasserversorgung im Mittelalter* (Geschichte der Wasserversorgung, bd. 4), (Mainz 1991) 53-70.